

MAGREB IRODALMA*

KUN Tibor

A szerző hatyúdala ez a közel 700 oldalas könyv, amely méltó befejezése egy több évtizedes kutatói, oktatói, pedagógusi életnek. Kiadása után néhány hónappal Jean Déjeux professzor meghalt, máig érezhető őrnt hagyva a magrebi francia nyelvű irodalom kutatásában, terjesztésében.

1921-ben Albiban (Franciaország) született. Filozófiai és teológiai tanulmányokat folytatott, ezen belül elsősorban az arab és iszlám kultúrával foglalkozott. Doktorátusát a Strasbourg II. Egyetemen szerezte. Szerteágazó, gazdag tudományos tevékenysége kiterjedt francia nyelvű folyóiratok szerkesztésére (*Présence francophone*, *Francophonie*, *Études sociales nord-africaines*), az oktatásra (Sorbonne, INALCO – Párizs, valamint, többek között Québec, Kamerun, Olaszország, Finnország, Dánia, Ausztria stb. egyetemeinek meghívott professzora), franciaországi és külföldi tudományos bizottságokban való közreműködésre, irodalmi-tudományos társaságokban való tagságra (*Société des Gens de Lettres*, *Académie des sciences d'outre-mer* – mindkettő Párizsban található).

S ami a kutatók számára talán a legfontosabb: több könyvet adott ki – egyedül vagy más szerzőkkel közösen – a francia nyelvű magrebi irodalom témakörében:

Littérature maghrébine de langue française, 1973;

La littérature algérienne contemporaine, 1975;

Situation de la littérature maghrébine de langue française, 1982;

Dictionnaire des auteurs maghrébins de langue française, 1984;

La littérature maghrébine d'expression française, 1992.

Társszerzője volt a következő műveknek:

S. Brindeau (szerk.): *La poésie contemporaine de langue française depuis*, 1945, 1973 (Maghreb – cikk);

A. Reboullet – M. Tétu: *Guide culturel. Civilisations et littératures d'expression française*, 1977 (Le Maghreb – cikk, Ch. Bonn-nal közösen);

J. Demougín (szerk.): *Dictionnaire historique, thématique et technique des littératures*, 1–2, 1985 (több szócikk a magrebi irodalmak témaköréből);

J. J. Luthi – A. Viatte – G. Zananiri (szerk.): *Dictionnaire général de la francophonie*, 1986 (több cikk a magrebi francia nyelvű irodalmak és kultúrák témaköréből);

* Jean Déjeux: *Maghreb. Littératures de langue française*, 1993, Paris, Arcantère.

G. Dotoli (szerk.): *Poésie méditerranéenne d'expression française*, 1991 (Algéria); J.-P. de Beaumarchais – D. Couty – A. Rey: *Dictionnaire des littératures de langue française*, 1–4, 1987 (több cikk a magrebi országok francia nyelvű irodalmairól, szerzőiről).

Munkásságát több kitüntetéssel is elismerték. 1993. október 17-én a párizsi metróban érte a szívroham...

* * *

Ez a műve meghatározással indul: magrebi irodalomról van szó, azaz arról az irodalomról, amelyet *magrebiek* hoztak létre, nem pedig a Magrebben született franciák. Kemény kritikával illeti a magrebi író-társadalmat (kritika, amely később még visszatér ugyanebben a könyvben): a magrebi szerzők nehezményezik, hogy „marginalizálják” őket, nem kapnak kellő elismerést. Déjeux kritikája: elég, hogy a franciák valamilyen díjjal jutalmazták és ismerjék el egy magrebi francia nyelvű szerző munkásságát, máris keményen megbírálják az érintett szerzőt, mondván, hagyta magát megvásárolni; ha viszont semmilyen díjat nem kapnak, faji megkülönböztetésről beszélnek. A „francia nyelvű” megkülönböztetés pedig azt is kifejezi, hogy létezik *arab* nyelvű irodalom is. Kiáll amellett, hogy az idegen – jelen esetben a francia – nyelv a *történelmi események* ereje folytán jelen van a térségben, igaz, egyesek számára talán zavaró, mások számára viszont egyfajta gazdagító, serkentő lehetőség forrása, nyitottság a modernizációra, a világi kultúrára. Véleményének alátámasztására több francia nyelvű magrebi szerző állásfoglalását idézi.

Rámutat – ugyancsak szerzők idézésével – arra a kettősségre, amely ezeket az irodalmakat és szerzőket jellemzi: egyszerre szeretnének *univerzálisak* és *nemzetiek* lenni. Szerinte a két irányultság nem zárja ki egymást, amint ezt a magrebi alkotásokban – a tematikákban – meg is lehet figyelni: történelmi dimenziójukban a gyarmatosítást, a felszabadító harcokat, a háború utáni társadalmi változásokat stb. igyekeznek tükrözni; a kulturális dimenzió pedig az iszlám vallási alapú neveltetést, az arab-berber és a vállalt idegen hatások összességét jelenti.

Ezután *műfajok*, a műfajok *országok szerinti* bemutatása, elemzése, kritikája következik.

Az *algériai regény* fejlődésének első szakaszát többnyire az utánzás, az akkulturációs és politikai asszimilálódó vonulat jellemzi; olyanok akartak lenni és úgy akartak alkotni, mint a franciák. Az 1950-es évektől már az önvallatás kerül előtérbe: kik vagyunk? Az írók egyre jobban „bírják” a francia nyelvet, amelyen egyre gyakrabban támadják a francia gyarmatosítókat. Y. Kateb *Nedjma* c. regénye a fordulópont. Az elkötelezett szerzők között ott találjuk M. Haddad, M. Dib, A. Djebar, M. Bourboune, H. Kréa nevét. Később válik ismertté N. Farcs,

T. Djaout (öt már azóta az iszlám szélsőségesek meg is ölték!), R. Belamri. A 80-as évektől R. Mimouni neve is felbukkan (ő is elhagyta azóta Algériát, s Franciaországban él). Megjelennek a nők is: A. Djebar, A. Lemsine, M. Ben...

Marokkóban hamarabb rájöttek arra, hogy a francia nyelvre nagy szükség van ahhoz, hogy az emberek saját sorsukat jobban irányíthassák. Ez az ország olyan ismert szerzőket adott a 2. világháború után, mint A. Sefrioui, D. Chraïbi (ez utóbbi *Le passé simple* c. forradalmi regényével alaposan felbőszítette maga ellen hazája vallási–társadalmi fanatikusait!) Ugyanitt jelentős folyóiratok jelentek meg: 1966-ban a *Lamalif* és *Souffles*: mindkettő alapvető, de „zavaró” kérdéseket vetett fel: miért topog egy helyben a marokkói irodalom stb.? E generáció elismertté vált szerzői: A. Laâbi (több évet töltött börtönben!); M. Khadr-Eddine, A. Khatibi, T. Ben Jelloun.

Tunéziában a francia nyelv szükségességét nemigen vonták kétségbe, sőt, a 20-as években igyekeztek annak oktatását kiterjeszteni. A század első évtizedei után az 1950-es években A. Memmi neve bukkan föl – és fog is fönmaradni később is: támadta a közösség bénító hatását-súlyát. Később (az 1970-es években), M. Tlili és A. Meddeb fémmjelzik ezt az irodalmat. Itt is felbukkannak a női szerzők. Az 1980-as évektől egyre nagyobb szabadsággal egyre több témát dolgoznak föl az írók.

A *költészet*ről szólva a szerző rámutat, hogy az a regényekben is föllelhető és sok regényíró – pl. Y. Kateb, T. Djaout, M. Dib – előbb költő volt.

Algériában először J. Amrouche nevét kell kiemelni. Az újabbak közül legismertebbek N. Aba, J. Sénac. A függetlenségi háború időszakának költői: H. Kréa, M. Haddad, A. Greki, M. Dib... A háború utáni költőnemzedék már új tematikával jelentkezik: a szerelmet, a másságot kívánják megénekelni (T. Djaout, Y. Sebti...). Az 1980-as évek költészete már szabadosabb, időnként ezoterikus, nehezen érthető.

Marokkóban az igazi költészet (mennységileg és minőségileg) az 1960-as évektől indul: M. Khadr-Eddine, M. Nissaboury nevei jelennek meg elsősorban. Az 1970-es évektől T. Ben Jelloun kötetekre kell fölfigyelni. S bár az 1980-as évektől a tematika gazdagodik, az elvagyódás, a nosztalgia, a sötétség képei gyakran bukkannak föl.

Tunéziában a „francia nyelvű költőkről megfélekedtek” – olvashatjuk. A század eleji „orientalista”, parnasszista költészet után az 1960-as évektől lehetünk tanúi új témák és költők megjelenésének: H. Bouraoui, J. Daoud, M. Aziza, A. Sadd és természetesen A. Memmi szerepelhetnek a legismertebbek, a legjelentősebbek között.

Hogyan jelenik meg a *színház* ebben az irodalomban, ebben a közegeben? „Mint egy fegyver”: „elkötelezettnek”, „harcosnak” kell lennie, ezért is vették elő B. Brecht darabjait.

Algériában a függetlenségi harc idején a honvédő háborút, a függetlenséget dicsőítő darabokat kellett a szerzőknek írniuk. H. Kréa az

egyik ilyen irányultságú szerző. Y. Kateb azután felforgatja a hagyományokat, a színháztechnikát: darabjai tk. egységes egésznek alkotnak *Nedjma* c. regényével. A szerző joggal állítja Kateb színházáról, hogy az „emlékmű marad”. Talán kevésbé ismertek mint színdarabírók M. Dib, M. Mammeri, N. Aba, H. Bouzahar.

Marokkóban kevés francia nyelvű darab született. A. Khatibi, T. Ben Jelloun, M. Hamadi, A. Baroudi nevét említi Déjeux.

Hasonlóan gyenge a színházi „termés” *Tunéziában*: 1945 és 1989 között hat színdarabot írtak. Ismertebb szerzők H. Baccouche, H. Bouraoui, F. Mellah.

Jean Déjeux külön fejezetet szentel a magrebi szerzők ún. életbeszámolóinak, életrészeit (,,*récits de vie*”). Miért fontosak ezek az alkotások? A Magreb országaiiban azért, mert ott a „társadalomban élő ember számít elsősorban a hagyományos életmódban: az egyén nem válhat ki (még kevésbé a nő)”. Azaz gyakorlatilag ezek a művek az egyén szembeállítását, időnként lázadását fejezik ki a fennálló, „kasztráló”, egyént agyonnyomó társadalmi elvárásokkal szemben.

Algériában az 1950-es években indul el ez a műfaj. Újfént csak a függetlenségi háború alatt bontakozik ki, s tart egészen az 1980-as évekig. Témája a háború, a kínzások, a börtönben elszenvedett idő. Kiemelkedik M. Feraoun (szintén meggyilkolt író) *Naplója*.

Marokkóban A. Ben Barka, A. Imane tartozik ide. A műfajon belül létezik a levelezés, a levél; szép példája ennek A. Laâbi *Chroniques de la citadelle d'exil* c. kötete, S. Menebhi börtönlevelei és írásai.

Tunéziában, úgy tűnik, nincs nagy hagyománya ennek a műfajnak. Művelői között csak néhány nevet találunk: T. Sfar, A. Nahum, M. Ben Salem.

Mindhárom ország néhány szerzőjével interjúk, beszélgetések készültek: A. Laâbi, A. Memmi ilyen jellegű bizalmas önvallomásos beszélgetését említi a szerző.

(A könyv írója nem mulasztja el megemlíteni, hogy elsősorban a keresztény, francizálódott szerzők tűnnek ki e műfajban.)

* * *

A következő fejezettel áttérünk a mű *elméleti* részeire. A magrebi *képvilág* („l’imaginaire”) elemzése alkalmat ad Déjeux-nek a magrebi irodalom pszichoanalitikai megközelítésére. Szerinte két világ, két szimbolikus kép uralja a magrebi szerzők drámáját: a Nap, az agresszió és a kasztráció képe egyrészt; másrészt pedig a barlangnak mint védelmező-óvó menhelynek a képe. Az előbbi az idegen – jelen esetben a franciák – tekintete, a roncsoló felettes én szimbóluma; de a másik felettes én hasonló hatású megtestesüléséről is beszél: ez pedig a saját környezet, a „családi konstelláció” egyént nyomó hatású. A barlang a védelmező-óvó éj, az árnyak szimbóluma. Ezen belül van az anya-

föld, a medina és a vallás. A barlangból kitörésre történtek kísérletek már az 1960-as években, ezek az 1970-es, 1980-as években fölerősödnek; a szerzők egy része fellázad a kasztráló környezete ellen, s ledönti a tabukat.

Ebben a „képromboló” folyamatban a *nők* megjelenése kiemelkedő fontossággal bír: már minden témához hozzászólnak – azaz *mernek* hozzászólni.

A magrebi irodalom *mitikus alakjai* között a két legfontosabb Y. Kateb Keblutja és Jugurta. Ők testesítik meg az ősoket, akikről az új generáció írói gyakran elítélően beszélnek (ld. Kateb drámáit!). Más mitikus figurák még Ulisszesz, Szindbád, Djoh'a, vagy az androgin és a jótevő bandita.

* * *

A könyv *második része* a magrebi francia nyelvű irodalom és környezetének – a befogadó és a terjesztő miliójével – foglalkozik. Hosszasan elemzi ezen *írók* és a *francia nyelv* kapcsolatát. Mire is szolgál számukra ez a nyelv? Először is megnyitja számukra a világ szélesebb körű olvasóközönségét. Deszakralizált jellegénél fogva a francia nyelv felszabadító eszközként jelenik meg: kiszabadítja használóját a csoport, az anyai és a családi felettes én nyomasztó uralma alól. Természetesen, a három ország mindegyikében éles viták folytak és folynak a francia nyelv támogatói és ellenzői, támadói között. Úgy tűnik, Déjeux-t ingerlik ezek a viták: időnként neveltségeseeknek tartja azokat. Idéz mindkét fél véleményéből: íróktól, költőktől, politikusoktól; ez utóbbiak közül a két, nagy nemzetközi és belföldi tekintélytől – II. Hasszán-tól és H. Bourguibá-tól: mindketten a kétnyelvűség fenntartása–megőrzése mellett foglaltak állást. Déjeux szerint az olyan szerzők, mint T. Ben Jelloun, M. Khadr-Eddine, T. Djaout, M. Dib, N. Farès a saját (azaz az arab) nyelv hozományával gazdagítják a francia nyelvet.

Tanulságos a *könyvkiadással* és *-terjesztéssel* foglalkozó fejezet (hiszen ez is tükrözi ezen országok politikai–társadalmi–kulturális–gazdasági helyzetét, állásfoglalásait sok dologban.)

Algériában az állami és pártirányítás alatt működő könyvkiadást a káosz, a kiadott könyvek középszerű irodalmi értéke, a cenzúra jellemzi. Ráadásul ezeknek a könyveknek csak kis része jut(hat) el külföldre; ugyanígy a könyvbehozatal is csekély. A drágaság miatt pedig csak kisszámú olvasóközönséghez jut el az irodalom.

Marokkóban magánkiadók vannak. A jelentős marokkói szerzőket külföldön adják ki. Itt is csekély a könyvexport-import. A francia nyelv ismerete is folyamatosan csökken, csakúgy, mint a folyóiratok száma.

Tunéziában az állami és magánvállalatok egyaránt részt vesznek a könyvkiadásban és -terjesztésben. A francia nyelvű tunéziai irodalom is főleg Franciaországban lát napvilágot.

Franciaországban valóban sok könyvkiadó tartja fontosnak a francia nyelvű magrebi irodalom kiadását; a legnagyobb cégektől (Gallimard, Le Seuil, Denoël, Laffont, Julliard) a kevésbé szem előtt lévőig (Sindbad, Lattes, La pensée universelle, Saint-Germain-des-Prés).

Kanadában 1973 és 1986 között az A. Naaman professzor vezetése alatt működő és az ő nevét is viselő könyvkiadó végzett úttörő jellegű munkát ezen a téren.

Sok és kemény vitát és éles kritikát váltottak ki – és váltanak ki – a különböző, magrebi szerzőknek adott irodalmi díjak (pl. a Goncourt).

S a fordítások? A legjelentősebb írókat sok nyelvre lefordították. A szerző statisztikái szerint többet fordítottak a volt Szovjetunióban és a kelet-európai volt szocialista országokban, mint az USA-ban vagy akár a volt NSZK-ban.

A magrebi irodalommal ma már számos ország sok intézménye (elsősorban természetesen egyetemek) és kutatója, kritikusa foglalkozik. *A kritikában* az 1960-as, 1970-es években a marxista ideológia szerepe volt jelentős. Déjeux professzor sajnálkozását fejezi ki azon – és ebben igazat kell adnunk neki –, hogy főleg a pszichoanalitikai és szociológiai megközelítésű irodalomkritika még várat magára. Az is szembeötlő és nem szerencsés, hogy szinte ugyanaz az alig tucatnyi szerző adja a hasonló jellegű kritikai munkák anyagát.

A magrebi francia nyelvű szerzők *lexikonbeli szereplésének* szemrevételezése után (s megállapítva, hogy ma már valamennyi jelentős lexikonban – még a Petit Larousse-ban is! – helyük van ezeknek a szerzőknek), a világban folyó magrebi irodalomkutatás helyzetét térképezi föl a szerző. Nekünk, magyaroknak, természetesen érdekes megtudni, mit tudott meg a hazánkban folyó, ilyen irányú tevékenységről. Nos, elmondja, hogy Pécsett 1985 óta működik (Vigh Árpád vezetése alatt) egy frankofón civilizációk szemináriuma; Kun Tibor pedig – a négerafrikai francia nyelvű irodalmak ismertetése mellett – a magrebi francia nyelvű irodalommal is foglalkozik...

Milyen végső következtetésekre jut a szerző könyve végén? Oszthatjuk véleményét, mely szerint érdemes e terület íróit olvasni, ha egy más világgal kívánunk megismerkedni. Igaz – s erre sok olvasó is panaszkodik – számos magrebi szerző – különösen az 1970-es, 1980-as években – játszik a nyelvvel, amelyen ír, s műveik csak egy szűk olvasói kör számára hozzáférhetőek. De manapság az egész Magreb mozgásban van, s ez alól sem az arab, sem a francia nyelvű irodalma nem kivétel.

Milyen *jövőt* adhatunk ennek a francia nyelvű magrebi irodalomnak? A függetlenségek kivívása után sokan jósolták eltűnését. Való igaz, az arabizáció egyre nagyobb teret hódít meg, s a francia nyelv ismerete csökken. ezt az irodalmat többen olvassák a Magreben kívül, mint ott helyben. Az írók–költők sajtóságot kettős helyzetbe kerültek: szeretnének ugyan arab nyelven írni (sok támadást kivédhetnének

így!), de – nyilvánvaló – azt is szeretnék, ha – olvasnák őket! Végülis – mondja a szerző – valószínűleg jónéhány magrebi író egész egyszerűen teljesen be fog olvadni a kimondottan franciaországi francia irodalomba, s a magrebi irodalom *egésze* pedig – arab nyelvű lesz előbb-utóbb.

* * *

A könyv végén óriási bibliográfiai apparátus található. Itt is kifejti Déjeux professzor a véleményét: a nagyon nehéz, sokszor évtizedekig tartó dokumentációs munka eredményeit gyakran egyszerűen ellopják más szerzők, s saját eredményeikként adják közre. sok kutató pedig el sem olvassa az idézett műveket. A dokumentáció gyűjtését ezen felül olyan meghökkentő dolgok is nehezítik, mint ami pl. Algériában volt megfigyelhető: a kiadás dátuma nem is szerepel a könyvekben; kidobnak a szemetesbe anyagokat, amikor szabad helysége van szükség; a könyvesbolti eladók némelyike pedig inkább lenne jó zöldséges kofának, semmint könyvárusnak...

A kimondottan *bibliográfiai* utolsó rész a műveket osztályozza országok szerint, a következő felosztásban:

1. regények, elbeszélések, novellák, mesék;
2. verseskötetek;
3. színdarabok;
4. gyermekkönyvek;
5. önéletrajzi beszámolók, leírások („récits de vie”);
6. levelezés;
7. interjúk szerzőkkel;
8. arabból franciára fordított írások.

Ezután következnek az:

- Antológiák;
- Művek a francia nyelvű magrebi irodalomról;
- Folyóiratok különszámai,

majd

- Névmutató és
- Függelék zárja a kötetet.

* * *

Jean Déjeux ez utolsó műve rendelkezik mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyek előző munkáit is könnyen felismerhetővé tették: mentes a divatos–áldivatos kutatási irányzatoktól, módszerektől. Célja mindenesetben a tudományos igényesség, s főleg a filológiai–dokumentációs pontosság.

Valóban, óriási adatbázist vonultat fel most is. De kritikával fogad és illet minden, általa vizsgált jelenséget. Tagadhatatlan, hogy – francia, s mint ilyen, a magrebi irodalom iránti szimpátiáját nem föltétlen

rendeli fölé a francia nyelv és kultúra védelmének. Hol éles, gyakran szarkasztikus élccel bírálja a francia nyelv ellenességét, hol keményen leplezi le ugyanennek az ellenségeskedésnek igazságtalanságait, kicsinyességét.

Kutatási módszerében itt és most kevésbé fordul az egyébként általunk is kiemelt és idézett, általa fontosnak tartott és másutt korábban már alkalmazott *pszichoanalitikai* eljáráshoz; de ez most nem is lett volna járható út, hiszen e műnek teljesen más volt a célja: átfogó, a lehető legrészletesebben dokumentált kézikönyvet adni a kutatók kezébe a francia nyelvű magrebi irodalom egészéről. Az útravaló pedig ez: lelkiismeretes, pontos, kitartó, igényes, sok aspektusra kiterjedő kutatásra buzdítás – talán *nem* is *csak* a francia nyelvű magrebi irodalom területén és tekintetében...